

Mariusz Leńczuk

Polska Akademia Nauk w Krakowie

ORCID: 0000-0003-0731-4056

Rysunki w średniowiecznych rękopisach – rekonesans

Średniowieczne manuskrypty są wytworami wielowymiarowymi, zarówno w warstwie materiałowej, kompozycyjnej, tekstowej, jak i ikonograficznej. Jako filolodzy najczęściej koncentrujemy się na warstwie tekstowej. Analizujemy tekst główny, marginalne komentarze, wernakularne glosy starannie wkomponowane w interlinie czy wreszcie odsyłacze do innych autorów i dzieł, starając się odnaleźć powiązania między tymi odrębnymi częściami będącymi świadectwem działalności wielu twórców – autorów, kopistów, czytelników i właścicieli. Poszukujemy śladów pierwotnego tekstu, porównujemy zachowane odpisy, odtwarzamy proces powstawania poszczególnych warstw tekstu, historię wędrówek manuskryptów, ale nie zawsze dostrzegamy pomniejsze elementy, które również stanowią integralną część owego tekstu. Doskonale zdajemy sobie jednak sprawę z tego, że proces wytwarzania średniowiecznych rękopisów obejmował wiele etapów, w których uczestniczyli różni specjaliści. Oprócz pisarzy-kopistów swój wkład w powstawanie kodeksu mieli rubrykatorzy, iluminatorzy czy introligatorzy [Ja-błoński, red. 1985: 70]. Pamiętamy, że proces przepisywania nie zawsze odbywał się w jednym skryptorium, nie wszystkie składki kodeksu musiały powstać w tym samym czasie i w tym samym kraju.

Ta wielowymiarowość sprawia, że średniowieczne manuskrypty są niezwykle cennymi przedmiotami badań, ujawniającymi zależności historyczne, kulturowe, ekonomiczne i społeczno-obyczajowe.

W niniejszym artykule zwracam uwagę na warstwę dekoracyjno-ilustracyjną manuskryptów. Zawarte w nich rysunki pełniły bowiem liczne funkcje: estetyczne, kompozycyjne, objaśniające, mnemotechniczne, a zarazem odzwierciedlały dziedzictwo kulturowe, z którego wywodził się rysujący. Warto dodać, że dekoracje i miniatury często wskazują na środowisko, w którym mógł powstać oryginał bądź jego kopiowany i przetwarzany duplikat. Uwidaczniają różne etapy powstawania kodeksu i mogą pomóc ujawnić ingerencje poczynione przez późniejszych czytelników. W niewielkiej części badanych kodeksów na marginesach kart, wyklejkach okładek lub na kartach wzmacniających umieszczono rysunki stanowiące odrębne historie, często jako wyraz emocji, energii i kunsztu kopisty, iluminatora lub czytelnika. Nakreślone szybkim ruchem twarzy, kontury zwierząt lub zawiłe kształty to jednak tylko próby pióra. Faktycznym dopełnieniem tekstów są ilustracje – obrazujące treść lub stanowiące samodzielne części przygotowywanych dzieł. Umieszczano je z uwagi na aktualne potrzeby właściciela rękopisu, panującą modę czy chociażby ze względów pragmatycznych¹.

Podstawą materiałową niniejszego artykułu stały się XIV- i XV-wieczne rękopisy ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, udostępnione w Jagiellońskiej Bibliotece Cyfrowej². Zależało mi przede wszystkim na przebadaniu różnych typów średniowiecznych kodeksów, dlatego do analizy wybrałem teksty z trzech grup tematycznych:

- 1 Ta różnorodność powinna zachęcać mediewistów i historyków sztuki do szerszych badań, jednak tak się nie dzieje, stąd pomysł na niniejszy artykuł – aby pobudzić dyskusję wokół tego tematu.
- 2 Pierwotnym zamysłem było porównanie rękopisów zatytułowanych *Opera medica* należących do Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz Biblioteki Narodowej. Pomysł ten musiał ulec modyfikacji z uwagi na ograniczony czas, jakim dysponowałem, bardzo liczny zasób rękopisów z tej kategorii oraz chęć przebadania innych średniowiecznych kodeksów. Tym samym podstawę materiałową ograniczyłem do 70 rękopisów pochodzących z jednej biblioteki, poszerzyłem także zakres tematyczny o manuskrypty zatytułowane *Sermones* oraz *Opera varia*.

Opera medica, *Opera varia* oraz *Sermones*, choć równie ciekawymi i zasługującymi na zbadanie są: *Opera astronomica*, *astrologica et mathematica*, *Opera philosophica* czy *Breviaria*. Rozpoczynając badania, nie wiedziałem, czy charakter poszczególnych dzieł lub czas ich powstania wpływały na liczbę zamieszczonych w kodeksach rysunków, jakość ilustracji albo ich treść. Interesowało mnie przede wszystkim to, jak rysunki funkcjonowały w danym kodeksie oraz jak często można trafić na szkice niepozostające w bezpośrednim związku z treścią rękopisów. Z uwagi na odrębny charakter tekstowy badanych dzieł oczekiwałem, że uda się wyróżnić właściwe dla poszczególnych rodzajów zapisek elementy ikonograficzne. Okazało się jednak, że we wszystkich badanych rękopisach zachowania pisarsko-rubrykatorki mają podobny charakter, tzn. dotyczą przede wszystkim organizacji tekstu oraz jego treści. Rysunki niezwiązane bezpośrednio z zawartością kodeksów stanowią natomiast osobną, znacznie mniejszą grupę.

Zanim odwołam się do konkretnych przykładów, muszę wyjaśnić, jak należy rozumieć stosowany w artykule termin „rysunek” w odniesieniu do średniowiecznych rękopisów. Współcześnie „rysunek” definiujemy jako „obraz wykonany za pomocą kresek lub uproszczonych kształtów i form albo wzór naturalny lub naniesiony przez człowieka na jakąś powierzchnię” [wsjp]. Oba znaczenia wydają się dobrze charakteryzować rysunki obecne w dawnych pergaminowych i papierowych kodeksach, oczywiście jeśli wiemy, do których elementów się odnoszą. Powszechne rozumienie tego terminu wiąże się z obrazem lub jakimś przedstawieniem. W kontekście dawnych ksiąg powinniśmy jednak poszerzyć jego zakres o wszelkie podkreślenia, ramki, klamry, wykresy, diagramy i innego typu zdobienia, których współcześnie nie uznajemy za elementy dekoracyjne. W naszym odczuciu nie wpływają one bowiem na wartość estetyczną książki; w niektórych przypadkach mogłyby być postrzegane nawet jako nośniki treści lub elementy utrudniające recepcję tekstu.

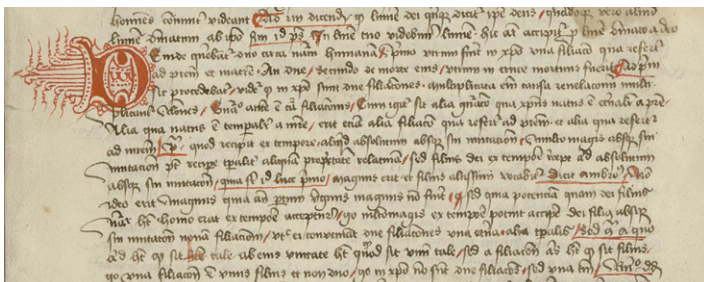
Warto jeszcze raz zaznaczyć, że rysunki w średniowiecznym kodeksie pełniły różne funkcje. W badanych źródłach najważniejsza była funkcja pragmatyczna, związana z użytkowaniem manuskryptów. Przejawiała się ona poprzez strukturyzację tekstów.

Taką funkcję niewątpliwie pełniły dekoracje: ułatwiały poruszanie się po kodeksie, wyznaczały jego części, wskazywały miejsca ważne lub charakterystyczne. Do tej kategorii rysunków zaliczymy wszelkie miniatury, inicjały, podkreślenia, ramki, czyli graficzne elementy delimitacji tekstu umożliwiające czytelnikowi orientację w strukturze danego dzieła i występujących w nim podziałach. O ile miniatury i bogato zdobione inicjały były już przedmiotem szczegółowych studiów [por. Ameisenowa 1958; Śnieżyńska-Stolot 1992; Karłowska-Kamzowa, Wetesko, Wiesiołowski 1993; Karłowska-Kamzowa 2001: 95–104; Śnieżyńska-Stolot 2011: 87–92], o tyle inne wymienione elementy pozostają niedocenione. Notowane są jedynie w katalogach bibliotecznych [zob. np. Włodek, Zathey, Zwiercan, oprac. 1980]³, choć i tu pod mianem podkreśleń kryją się linie proste, narysowane przez pisarza tym samym atramentem co tekst, lub linie kolorowe (najczęściej czerwone lub niebieskie), ozdobne, wybiegające na marginesy kart, a także wszelkiego rodzaju ramki i klamry. Przykłady takich zdobień odnajdujemy we wszystkich trzech typach badanych tekstów. Nie są przypisane do konkretnych dzieł, jednak mimo to na przestrzeni kolejnych dekad XV wieku można zauważyć ich odmienną ewolucję. Pierwotnie podkreślenia były wyróżnikami ważnych miejsc, np. początków rozdziałów, wyliczeń, cytatów, stąd ich niewielka liczba. Z biegiem czasu jednak funkcja podkreśleń się zmieniała, zaczęły pojawiać się coraz częściej w odmiennych rolach. Były już nie tylko wyznacznikami eksponowanych strukturalnie miejsc w tekście, ale także elementami dekoracyjnymi, szczególnie w kazaniach. Coraz liczniej przywoływane cytaty biblijne oraz odniesienia do Ojców Kościoła i innych autorytetów sprawiły, że podrubrykowanych wyróżnień było coraz więcej. Dodatkowo zaczęto podkreślać miejsca ważne z uwagi na przekazywaną naukę, np. zadawane w kazaniach pytania i odpowiedzi. Znajdujemy więc rękopisy, w których każdy wiersz na stronie zawiera rubrykowanie.

Podkreślenia wykonane brązowym lub czarnym atramentem odsłaniają etapy pracy z tekstem. Uwidaczniają się wówczas

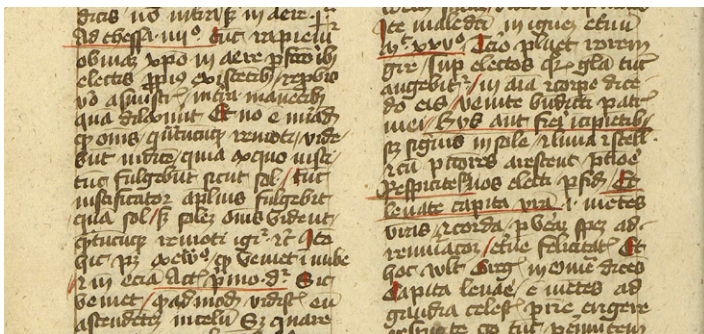
3 Zwłaszcza odpowiednie części opisów manuskryptów zatytułowane *Scriptura et ornamenta*.

miejsca ważne dla pisarza i czytelnika. Bardzo często przy tego typu wyróżnieniach równoległe do nich na marginesach kart pojawiają się odsyłacze tekstowe, niekiedy również podkreślone.

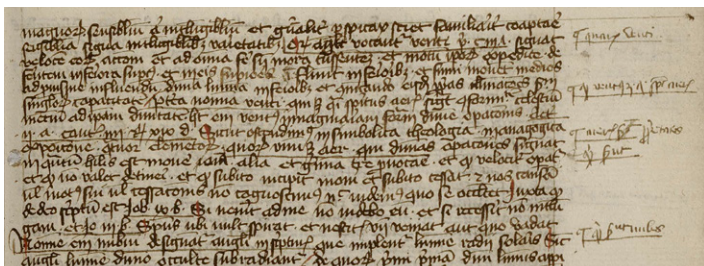
Il. 1 Przykład wyróżnień sygnalizujących kolejne części tekstu

Źródło: BJ nr 760, k. 2r.

Il. 2 Fragment karty z licznymi wyróżnieniami sygnalizującymi nawiązania do różnych fragmentów Biblii

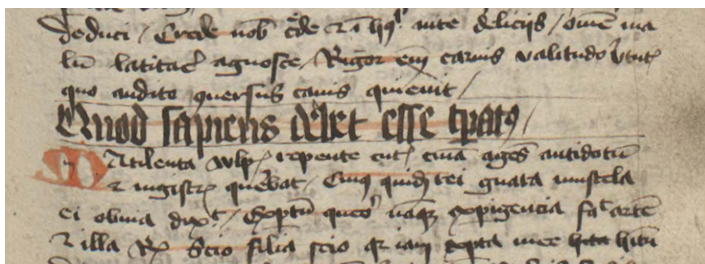
Źródło: BJ nr 1488, k. 7v.

Il. 3 Przykład wyróżniania w tekście miejsc ważnych wraz z odsyłaczami marginalnymi

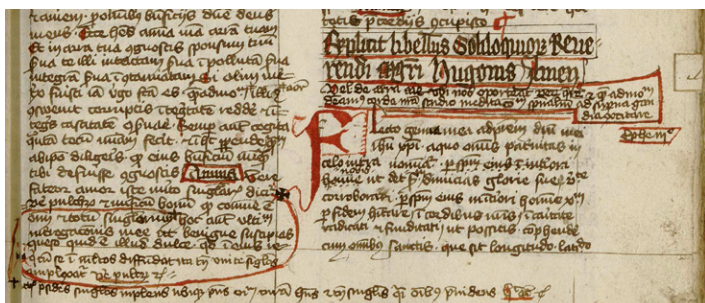
Źródło: BJ nr 1383, k. 134r.

Nie był to jedyny sposób wskazywania ważnych części tekstu. Tę samą funkcję pełniły ramki czy obrysowania, które pierwotnie mogły być podkreśleniami z jednym zagiętym bokiem [zob. il. 3]. W ten sposób wydzielano zarówno większe partie tekstu, np. początki rozdziałów, akapitów, jak i miejsca, które wymagały komentarza.

Il. 4 Przykład obramowania tytułu rozdziału

Źródło: BJ nr 2032, k. 120r.

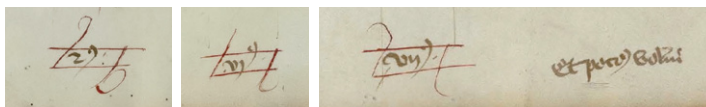

Il. 5 Przykład zastosowania ramki w celu wyróżnienia fragmentu tekstu skomentowanego na marginesie

Źródło: BJ nr 1356, k. 138r.

Zdarzało się, że na dolnym marginesie ramkami dekorowano numery składek, pojedyncze lub zgrupowane wyrazy, które pełniły funkcję kustoszy, tzn. zapowiadały, jaki wyraz lub wyrazy rozpoczynają kolejną składkę.

Jeszcze innym sposobem wyróżniania części tekstu są marginalne lub wewnątrztekstowe klamry. Najczęściej wydzielają akapity po paragrafie lub fragmenty tekstu, które w sposób szczególnie zainteresowały pisarza-kopistę lub późniejszego czytelnika. Mogły

Il. 6 Przykłady obrysowania ramką numeru składki. W ostatnim przykładzie ramka z numerem składki oraz kustosz tekstowy

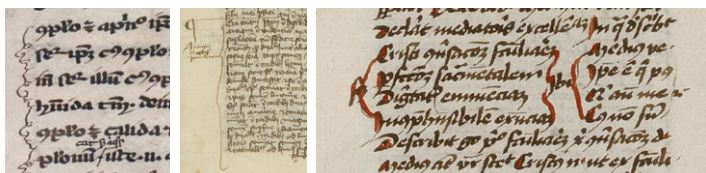
Źródło: BJ nr 190, k. 32v, 96v, 112v.

Il. 7 Przykłady ozdobnych kustoszy

Źródło: BJ nr 782, k. 30v, 50v, 100v, 239v.

również pełnić funkcję wewnątrztekstowego wykresu, który spaja omawiane w tekście pojęcia, przedstawia zależności lub gromadzi i wylicza np. jakieś pojęcia, zjawiska, cechy. Przykłady takich zdobień odnajdujemy m.in. w rękopisach BJ nr 1271, 1357, 1383, 1386. Powstawały na różnych etapach opracowywania manuskryptu. Jedne były rysowane przez piszącego, inne przez rubrykatora, a jeszcze inne przez czytelników. Niekiedy przybierały ciekawe kształty lub zawierały dodatkowe rączki wskazujące.

Il. 8 Przykłady ramek marginalnych i wewnątrztekstowych

Źródło: BJ nry 815, k. 40r, 1271, k. 26v, 1386, k. 12v.

Na marginesach pośród objaśnień można odnaleźć bardzo rozpowszechniony i zróżnicowany pod względem artystycznym element dekoracyjny – rączki z wysuniętym palcem, tzw. manicula (od łac. *maniculum* ‘mała rączka’). Kierują one uwagę czytelnika na jakiś fragment tekstu lub komentarz⁴. Mogą być zwrócone

4 Więcej na ten temat w książce Ciemne typki. Sekretne życie znaków typograficznych [Houston 2020].

zarówno do wnętrza karty, w kierunku tekstu głównego, jak i na zewnątrz, w kierunku komentarzy. Manikuły występują w różnych postaciach – od uproszczonych schematów dłoni, czy nawet pojedynczych palców, po wyrafinowane rysunki przedramion, na których uwidaczniają się szczegóły ubioru, takie jak mankiety czy wzór rękawa. W polskiej literaturze przedmiotu brak syntetycznych opracowań na temat tych wyobrażeń, choć po kształcie manikuł można rozpoznać średniowiecznego pisarza, kopistę czy wskazać *locum scribendi*⁵.

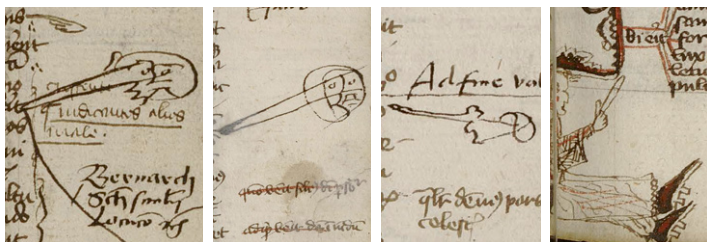

Il. 9 Przykłady manikuł

Źródło: BJ nry 782, k. 321v, 192, k. 226r, 1298, k. 154v, 551, k. 14v, 1488, k. 160v, 2032, k. 21r.

W rękopisie BJ nr 1383 w kilku miejscach zamiast tradycyjnych rączek pojawił się rysunek twarzy z wydłużonym nosem, który wskazuje komentowane miejsce w tekście, choć moja interpretacja być może wymaga korekty z uwagi na nietypowy schemat twarzy i skojarzenia ze słońcem i księżycem. Byłby to wówczas promień, a nie nos. Jeszcze innym przykładem jest wizerunek pochodzący z rękopisu BJ nr 1383, k. 260r, którego nie potrafię doprecyzować – być może jest to uproszczony rysunek ręki z mankiem. W rękopisie BJ nr 1356, k. 105r do tradycyjnej rączki ktoś dorysowywał postać, co jest bardzo interesujące ze względu na szczegóły naszkicowanego ubioru, w którym wyróżniają się koturny butów czy falbanka lub koronka u dołu szaty.

⁵ W literaturze europejskiej część badań poświęcona jest wyłącznie manikulom [por. Sherman 2008], jednak w Polsce wskaźnikami tymi nie zajmowało się wiele osób. Prowadzono badania skierowane na rozpoznawanie dzieł konkretnego autora, m.in. analizowano pozostawione przez niego symbole [por. Kowalczyk 1966: 59–66; Olszaniec 2015: 137–149]. Za konsultację w sprawie polskich publikacji na ten temat dziękuję Panu mgr. Zdzisławowi Koczarskiemu.

Il. 10 Przykłady wskaźników odmiennych od typowego *maniculum*

Źródło: BJ nry 1383, k. 122r, 284r, 260r, 1356, k. 105r.

Na początku tej części artykułu wspomniałem o inicjałach i miniaturach, które ze względu na atrakcyjność wyobrażeń i bogatą dekorację były najczęstszymi obiektami badań. Umieszczano je na pierwszych kartach kodeksów oraz zdobiono nimi początki kolejnych rozdziałów. W badanych rękopisach uwidacznia się tendencja do redukcowania liczby miniatur lub ograniczania ich wielkości w kolejnych częściach kodeksów. Mogło to wynikać z ograniczeń finansowych właściciela rękopisu, choć nie można też wykluczyć, że liczba dekoracji została odwzorowana zgodnie z oryginałem, z którego kopiowano tekst. Piękno i kunszt miniatur oraz liter inicjalnych z pewnością przykuwają uwagę każdego czytelnika, jednak w rękopisach użytkowych, które były podstawą niniejszych badań, nie są one reprezentowane w sposób szczególny. Miniatury występują tylko w manuskryptach zawierających *Opera medica*. Są to rękopisy BJ nr 780, 815, 816, 828.

Zdecydowanie częściej można natrafić w kodeksach na kolorowe inicjały, które zdobią m.in. rękopisy BJ nr 783, 828, 1401, 1405, 1488, choć i pozostałe z badanych źródeł skrywają rozbudowane inicjały rysowane rubrą lub brązowym atramentem, np. BJ nr 491, 1389, 1401. Niektóre pozostały niedokończone, choć przygotowywano je pod kolorowanie, co świadczy o problemach finansowych posiadacza kodeksu. W tym kontekście uwagę zwraca rękopis BJ nr 828, w którym inicjały oraz miniatury malowane były unikatowymi wówczas barwami o pastelowych odcieniach, co czyni te dekoracje jeszcze bardziej interesującymi.

Zamieszczone powyżej przykłady miniatur swymi przedstawieniami nawiązują do treści dzieł, w których je namalowano. Tym samym łączą w sobie funkcję delimitacyjną,

Il. 11 Przykłady miniatur w badanych rękopisach

Źródło: BJ nry 780, k. 11r, 816, k. 24r, 96r, 828, k. 47r.

Il. 12 Przykłady inicjałów w badanych rękopisach

Źródło: BJ nry 491, s. 41, 828, k. 27v, 1401, s. 1, 1405, k. 13r, 1488, k. 1r.

związaną z ustrukturyzowaniem tekstu, oraz funkcje dekoracyjną i wyobrażeniowo-komentującą, których celem było zilustrowanie tekstu. Najwyraźniej widać to tam, gdzie obok miniatury dodano tytuł rozdziału. Przykładowo w zamieszczonej powyżej miniaturze z rękopisu BJ nr 816 na k. 96r dostrzegamy pochyloną nad księgą postać, która trzyma przed sobą uniesioną kolbę. Kolor naczynia, czy też jego zawartości, jest złotozielony. W zrozumieniu obrazka pomaga nam zapisany rubrą tytuł *Signa discretiua de vrinis*. Dzięki temu wiemy, co znajduje się w kolbie. Podobnie jest w innych miejscach tego kodeksu, np. na k. 24r widnieje przedstawienie trzech osób leżących pod przykryciem, nad którymi stoi dwóch lekarzy. Napis nad tekstem *Incipit liber februm Ysaac* uzupełnia informację o stanie leżących, którzy najprawdopodobniej mieli gorączkę. Tego typu ilustracyjne dopowiadanie zdarzało się rzadko w badanych rękopisach.

Z omawianego schematu wyłamują się kodeksy mieszczące *Opera medica*. To właśnie w nich częściej niż w pozostałych badanych manuskryptach spotykamy rysunki piórem. Dekoracje

nawiązują do przedstawianej treści. Często zawierają dodatkowo jedno- lub dwuwyrazowy komentarz, który odsyła czytelnika do określonego miejsca w tekście głównym, będącego podstawą ilustracji. W przywoływanym już rękopisie BJ nr 815 zawierającym na k. 12v–108v dzieło Galena *Ars parva* takich odręcznych rysunków jest kilkadziesiąt. Są bardzo małe, mierzą zaledwie 2–3 cm i umieszczone są zwykle na marginesach. Część z nich to komentarze tekstowe obrysowane kształtami przypominającymi współczesne dymki z komiksów, do których dodano głowę mówiącego, inne ilustrują omawiane treści, a jeszcze inne jedynie do nich nawiązują. Przykładowo na k. 66v, w części omawiającej zależność między stanem psychicznym, emocjami a stosunkiem płciowym, na lewym marginesie pisarz narysował kopulującą parę; fragment na k. 89v opisujący skutki zalegania nadmiaru jedzenia w żołądku zilustrował wymiotującą głowę, a na k. 102r, w części opisującej upuszczanie krwi dodał zarówno rękę z tryskającą krwią, jak i lekarza trzymającego narzędzia.

Il. 13 Rysunki przedstawiające treść dzieła

Źródło: BJ nr 815, k. 44v, 66v, 89v, 102r.

Tego typu małe obrazki można odnaleźć również w innych rękopisach, jednak jest ich mniej i nie są tak kunsztowne. W kodeksie BJ nr 551, zawierającym tablice astronomiczne do obliczania pozycji Słońca, Księżyca i planet, tzw. *Tabulae Alphonsinae*, na marginesach kart, tak atramentem tekstu głównego, jak i rubrą, dorysowywano ilustracje nawiązujące prawdopodobnie do położenia poszczególnych planet. Oprócz nich na k. 20v rubrykator zamieścił wizerunek nieznannej postaci – być może autoportret.

W innym kodeksie, BJ nr 793, zawierającym odpis rozpozszechnionego w średniowieczu podręcznika arabskiej magii,

Il. 14 Rysunki w *Tabulae Alphisinae*

Źródło: BJ nr 551, k. 17r, 18v, 20r, 20v.

tw. *Picatrix*, na k. 18or odnajdujemy mało udane rysunki wykonane przez pisarza-kopistę, sporządzone brązowym atramentem, wypełnione rubrą. Są to spersonifikowane przedstawienia pierwszych dekanów znaku zodiakalnego Byka wedle prastarej tradycji egipskiej [Ameisenowa 1958: 181].

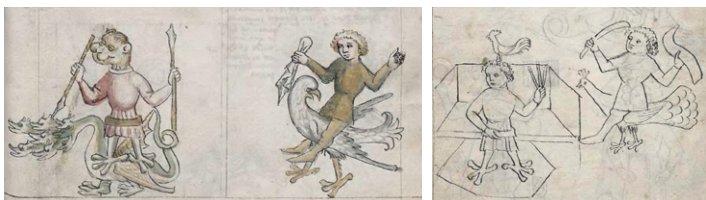

Il. 15 Przedstawienie dekanów zodiakalnego Byka

Źródło: BJ nr 793, k. 18or.

W dalszej części kodeksu, na k. 189v–192r, zamieszczono znacznie ciekawsze rysunki – wykonane przez iluminatora, podkolorowane farbami wodnymi. Na k. 192r–197r są to już jednak niedokończone szkice wyobrażające spersonifikowane planety i dekany. Ilustracje nawiązują do treści podręcznika magii, w którym opisano bóstwa planetarne posiadające cechy ludzkie i zwierzęce.

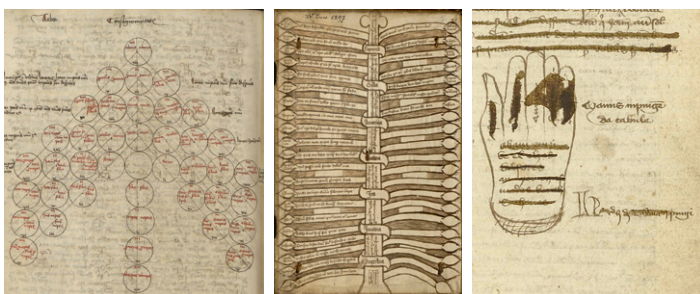
Tak kunsztownych ilustracji nie zawiera żaden z pozostałych badanych kodeksów. Można jednak w nich trafić na inne rysunki, stanowiące pod względem treściowym zamknięte całości. Do takich zaliczymy z pewnością wszelkiego rodzaju drzewa życia czy powinowactwa, wykresy mnemotechniczne w postaci konturów

Il. 16 Wyobrażenia planet i dekanów – pokolorowane oraz szkice

Źródło: BJ nr 793, k. 190r, 192r.

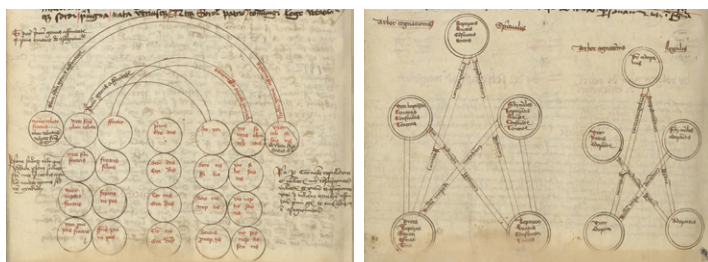
dłoni z wypisanymi na palcach treściami do łatwiejszego zapamiętywania oraz diagramy i wykresy. Umieszczano je między kazaniem, traktatami, na wyklejkach czy na wolnych kartach – z uwagi na ich przydatność, panującą modę lub zainteresowania właściciela kodeksu. Przykłady takich rysunków odnajdujemy m.in. w rękopisach BJ nr 301, 1297, Przyb. 140/51.

Il. 17 Przykłady rysunków stanowiących pod względem treściowym zamknięte całości. Od lewej: *Arbor consanguineitatis*, *Arbor vitiorum*, *Maus chiromantiae*

Źródło: BJ nr 301, s. 678; BJ nr 1297, wyklejka przód; BJ 551, k. 117r.

Diagramy i wykresy kołowe mogły nawiązywać do okalającego je tekstu lub stanowić samodzielną całość. W przywołanym powyżej rękopisie BJ nr 301 na s. 678 narysowano drzewo pokrewieństwa, którego poszczególne komórki zostały opisane po łacinie. Dziesięć stron dalej, tuż pod traktatem o pokrewieństwie, pojawia się diagram zależności pierwszego rodzaju pokrewieństwa. Na kolejnej stronie widnieje takie samo drzewo pokrewieństwa jak na s. 678, ale z objaśnieniami w języku niemieckim. Dodatkowo powtórzony jest diagram w języku niemieckim, co świadczy o pragmatycznym

Il. 18 Przykładowe wykresy pokrewieństwa

Źródło: BJ nr 301, s. 688, 690.

podejściu piszącego do ilustracji. Pod tymi elementami narysowano kolejne dwa wykresy zależności pokrewieństwa wynikające z ducha i prawa, ale nie przetłumaczono ich na język niemiecki.

W badanych kodeksach o wiele częściej natrafia się na wykresy objaśniające jakieś pojęcia czy zależności, a więc wizualizujące treści zawarte w tekście głównym. To elementy interesujące pod względem graficznym i wielkościowym. Mogą zajmować niewielki fragment marginesu albo pokrywać całą stronę kodeksu.

Ostatnią kategorię rysunków, którą wymieniał na początku artykułu, należy łączyć nie tyle z treścią czy też segmentacją tekstów, ile raczej z wyrazem pisarskiej ekspresji i nastroju. Tego typu ilustracje bezpośrednio wiążą się z narzędziami pisarza-kopisty, a więc z nieodłącznymi piórem i nożem. Są to tzw. *proba calami*, czyli próby pióra. Wykonywano je w celu dopasowania i rozpisania pióra po jego docięciu, aby uniknąć fragmentów o niejednorodnym duku w tekście głównym. Do takich prób kopiści najczęściej wykorzystywali pojedyncze karty; notowali na nich te same wyrazy, początki modlitw, a czasem ćwiczyli rękę w kreśleniu ozdób, którymi dekorowali inicjały. Karty te służyły później do wzmocnienia kodeksów. Bywało, że próby pióra pisarz wykonywał na bieżąco, na marginesie wypełnianej karty. W tym wypadku ze względu na ograniczoną przestrzeń *proba calami* polegała na wielokrotnym kreśleniu linii, które z każdym kolejnym pociągnięciem stawały się coraz cieńsze. Właśnie tak przygotowywano pióro do dalszej pracy. Przykłady tego typu praktyk odnajdujemy m.in. w rękopisach BJ nry 192, 1383, 1401. Swoje pióra rozpisywali na nich zarówno pisarze-kopiści, jak i rubrykatorzy.

Na marginesach kart natrafia się również na szkice twarzy, kontury zwierząt, nieokreślone kształty. Mogą one świadczyć zarówno o rozpisywaniu pióra, jak i o znużeniu piszącego czy jego artystycznej chęci do przyozdobienia kodeksu. Najczęściej ilustracje takie nie wiążą się z treścią tekstu głównego, stanowią jednak element dekoracyjny, którego nie sposób pominąć.

Il. 19 Próby pióra wykonane na osobnych kartach oraz na marginesach
Źródło: BJ nry 192, k. 1r, 1401, k. 11v, 192, k. 4r, 28r.

Podsumowując przegląd wybranych zdobień w średniowiecznych kodeksach, chciałbym zaznaczyć, że zaledwie pobieżne przekartkowanie XIV- i XV-wiecznych manuskryptów umożliwiło identyfikację kilkuset obiektów ilustracyjno-dekoracyjnych, które należałoby szczegółowo opisać, uwzględniając zarówno Polskie, jak i europejskie tło kulturowe. Powtarzające się wielokrotnie w różnych tekstach dekoracyjne inicjały jednoznacznie wskazują na panujące w określonych przedziałach czasowych mody, co może przyczynić się do pogłębienia obecnej wiedzy kodykologicznej. Z kolei badania nad manikulami powinny, choćby w ograniczonym zakresie, pomóc w identyfikacji rąk pisarskich. Bogactwo materiałów, które czekają na opracowanie, może przytłaczać, jednak bez ich syntetycznego opisu filologiczna analiza tekstu wydaje się niekompletna.

Bibliografia

Źródła

- Opera medica* – BJ nry: 551, 712, 776, 778, 780, 781, 782, 783, 786, 790, 792, 793, 799, 805, 811, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 821, 823, 828, 829, 849, 851, 852, 1298, 2032, Przyb. 51/60.
- Opera varia* – BJ nry: 409, 444, 478, 760, 797, 1197, 1297, 1356, 1379, 1382, 1383, 1405, 1410, 1424, 2195, 5230.
- Pozostałe – BJ nry: 359, 707, 719, 2072, Przyb. 150/54⁶.
- Sermones* – BJ nry: 189, 190, 192, 193, 491, 1239, 1271, 1344, 1357, 1385, 1386, 1387, 1389, 1488, 1617, Paulińskie B1, Przyb. 140/51.

Literatura

- Ameisenowa Zofia (1958), *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Ameisenowa Zofia (1967), *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Bednarski Adam (1939), *Materiały do dziejów medycyny polskiej w XIV i XV stuleciu*, PAU, Kraków.
- Houston Keith (2020), *Ciemne typki. Sekretne życie znaków typograficznych*, przeł. Magdalena Komorowska, Kraków.
- Jabłoński Zbigniew, red. (1985), *Z historycznych i metodologicznych problemów badań księgoznawczych i bibliotekoznawczych*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Karłowska-Kamzowa Alicja, Wetesko Leszek, Wiesiołowski Jacek (1993), *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Gniezno.
- Karłowska-Kamzowa Alicja (2001), *Geneza i funkcje ideowe miniatur „Modlitewnika niderlandzkiego”*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, nr 33/34.
- Kowalczyk Maria (1966), *Marginalia Jana Długosza na rękopisie BJ 1210 De Civitate Dei św. Augustyna*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, nr 2.
- Olszaniec Włodzimierz (2015), *Jan Długosz lettore del „De mulieribus claris”*, w: *Boccaccio e la nuova „ars narrandi”. Atti del Convegno internazionale di studi*, red. Włodzimierz Olszaniec, Piotr Salwa, Instytut Filologii Klasycznej UW, Warszawa.
- Potkowski Edward (1984), *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

6 Obecnie należy do Biblioteki Narodowej w Warszawie.

- Sherman William H. (2008), *Used books. Marking Readers in Renaissance England*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, <https://doi.org/10.9783/9780812203448>.
- Sosnowski Roman, Tylus Piotr (2010), *Co mówią stare rękopisy*, Wydział Filologiczny UJ, Kraków.
- Śnieżyńska-Stolot Ewa (1992), *Tajemnice dekoracji „Psalterza floriańskiego”*. *Z dziejów średniowiecznej koncepcji uniwersum*, PWN, Warszawa.
- Śnieżyńska-Stolot Ewa (2011), *Psalterz floriański z punktu widzenia historyka sztuki*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, nr 42.
- Włodek Zofia, Zathey Jerzy, Zwiercan Marian, oprac. (1980), *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1, sygn. 8–331, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- wsjp – *Rysunek* [hasło], w: *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Zmigradzki, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/7031/rysunek> [dostęp: 21.10.2024].

Źródła ilustracji

- Il. 1 – BJ nr 760, <https://tinyurl.com/yvsv3twf> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 2 – BJ nr 1488, <https://tinyurl.com/37hnunen> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 3 – BJ nr 1383, <https://tinyurl.com/45bxfspr> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 4 – BJ nr 2032, <https://tinyurl.com/26d2p7ca> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 5 – BJ nr 1356, <https://tinyurl.com/u367s7ss> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 6 – BJ nr 190, <https://tinyurl.com/243tfmmm> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 7 – BJ nr 782, <https://tinyurl.com/46d6jyrs> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 8 – BJ nr 815, <https://tinyurl.com/3nzjcjnj7> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 1271, <https://tinyurl.com/2dm4manf> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 1386, <https://tinyurl.com/28s7wyfs> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 9 – BJ nr 782, <https://tinyurl.com/46d6jyrs> [dostęp: 21.10.2024].
BJ 192, <https://tinyurl.com/39fhddhw> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 1298, <https://tinyurl.com/ycxy6mns> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 551, <https://tinyurl.com/h9n3wxyn> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 1488, <https://tinyurl.com/37hnunen> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 2032, <https://tinyurl.com/26d2p7ca> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 10 – BJ nr 1383, <https://tinyurl.com/45bxfspr> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 1356, <https://tinyurl.com/u367s7ss> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 11 – BJ nr 780, <https://tinyurl.com/2ys5vtnm> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 816, <https://tinyurl.com/5bcrkx8> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 828, <https://tinyurl.com/u7ymwhu7> [dostęp: 21.10.2024].
- Il. 12 – BJ nr 491, <https://tinyurl.com/2he6upje> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 828, <https://tinyurl.com/u7ymwhu7> [dostęp: 21.10.2024].
BJ nr 1401, <https://tinyurl.com/m32hbaj> [dostęp: 21.10.2024].

- BJ nr 1405, <https://tinyurl.com/33dddf4z> [dostęp: 21.10.2024].
 BJ nr 1488, <https://tinyurl.com/37hnunen> [dostęp: 21.10.2024].
 Il. 13 – BJ nr 815, <https://tinyurl.com/3nzjcnj7> [dostęp: 21.10.2024].
 Il. 14 – BJ nr 551, <https://tinyurl.com/h9n3wxyn> [dostęp: 21.10.2024].
 Il. 15 – BJ nr 793, <https://tinyurl.com/ydh4vv9v> [dostęp: 21.10.2024].
 Il. 16 – BJ nr 793, <https://tinyurl.com/ydh4vv9v> [dostęp: 21.10.2024].
 Il. 17 – BJ nr 301, <https://tinyurl.com/2f6uy9se> [dostęp: 21.10.2024].
 BJ nr 1297, <https://tinyurl.com/5n83d7ce> [dostęp: 21.10.2024].
 BJ nr 551, <https://tinyurl.com/h9n3wxyn> [dostęp: 21.10.2024].
 Il. 18 – BJ nr 301, <https://tinyurl.com/2f6uy9se> [dostęp: 21.10.2024].
 Il. 19 – BJ nr 192, <https://tinyurl.com/39fhddhw> [dostęp: 21.10.2024].
 BJ nr 1401, <https://tinyurl.com/m32hbaj> [dostęp: 21.10.2024].

Mariusz Leńczuk

Drawings in Medieval Manuscripts – a Reconnaissance

The aim of the article is to draw the readers' attention to the decorative and illustrative elements present in almost all medieval manuscripts. Based on the example of three groups of codices: *Opera medica*, *Opera varia*, *Sermones*, the author analyses the drawings collected for a few dozens of manuscripts found in the Jagiellonian Library. Since contemporary subject literature does not include an appropriate scientific research that would characterise and classify such elements of medieval codices, the author describes them in the pragmatic context, especially in relation to the ways of organising the text and commenting on its content. The decorative and illustrative layer is yet to be comprehensively analysed, but the reconnaissance shows how vast in terms of quantity and how rich in forms it is.

Keywords: drawings; decorative and illustrative elements; the pragmatics of illustration; medieval manuscripts.

Mariusz Leńczuk – językoznawca, profesor w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie, członek Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Zajmuje się historią języka polskiego, leksykografią średniowieczną, źródłoznawstwem, paleografią, piśmiennictwem średniowiecznym, zwłaszcza glosami i drobnymi tekstami polskimi w xv-wiecznych rękopisach łacińskich. Jest autorem i współautorem licznych prac z tego zakresu, m.in. edycji tekstów dawnych, np. *Dwa łacińskie rozariusze z polskimi glosami. Rozariusz dominikański. Rozariusz wrocławski* (2022; wraz z Katarzyną Jasińską i Dorotą Kołodziej), *Rozariusze z polskimi glosami* (2020; pod red. nauk. Ewy

Deptuchowej), *Słowo – pismo – sacrum. Cztery studia z dziejów kultury religijnej w Polsce późnego średniowiecza* (2020; wraz z Krzysztofem Brachą), oraz studiów z zakresu historii języka i leksykografii: *Z badań nad staropolską fleksją* (2024; pod red. nauk. Ewy Deptuchowej), *Słownik staropolski. Suplement cz. II* (2025; pod red. nauk. Ewy Deptuchowej), *Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia)* (2014; pod red. nauk. Ewy Deptuchowej). Jest również autorem bazy on-line *Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu – elektroniczna konkordancja staropolska. Internetowa baza danych* oraz współautorem *Bazy leksykalnej średniowiecznej polszczyzny i Rozariuszy z polskimi glosami*. Brał udział w wielu projektach badawczych poświęconych odczytywaniu rękopisów i edycji tekstów dawnych.